

14.02
584

А. М. Богуш, Н. В. Гавриш

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ п'ятого року життя

- Інновації дошкільної освіти
- Методичні рекомендації
- Зразки – орієнтири занять

ОСВІТНЯ ЛІНІЯ
МОВЛЕННЯ ДИТИНИ

Серія «Настільна книжка вихователя»

А. М. Богущ, Н. В. Гавриш

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ П'ЯТОГО РОКУ ЖИТТЯ

*Схвалено для використання
в дошкільних навчальних закладах*

Київ
«Генеза»
2017

УДК 373.2:811.161.2
ББК 74.102
Б74

Серію засновано в 2013 році

Автори:

Богущ А. М., дійсний член НАПН України, доктор педагогічних наук, професор;
Гавриш Н. В., доктор педагогічних наук, професор.

Схвалено для використання в дошкільних навчальних закладах комісією з дошкільної педагогіки і психології Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист ІМЗО від 22.06.2016 № 2.1/12-Г-405)

Експерти:

Коваленко О. В., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка;
Молочко М. В., кандидат педагогічних наук, вихователь-методист вищої категорії ДНЗ (ясла-садок) № 784 м. Києва

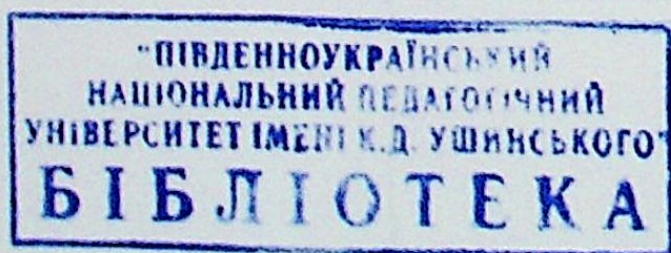
Богущ А.М.

Б74 Розвиток мовлення дітей п'ятого року життя / А.М. Богущ, Н.В. Гавриш. – Київ : Генеза, 2017. – 184 с. – (Серія «Настільна книжка вихователя»).

ISBN 978-966-11-0820-1.

Зміст навчально-методичного посібника відповідає Базовому компоненту дошкільної освіти та чинним програмам розвитку, виховання і навчання дітей дошкільного віку. У виданні подано методику, приклади проведення занять з виховання звукової культури мовлення, збагачення словника, формування граматичної правильності мовлення дітей п'ятого року життя.

Для педагогів дошкільних навчальних закладів, центрів розвитку, центрів і груп підготовки дітей до школи, студентів.

УДК 373.2:811.161.2
ББК 74.102

542396

© Богущ А.М., Гавриш Н.В.,
видавництво «Генеза», 2017
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2017

ISBN 978-966-11-0820-1

1 909

ЗМІСТ

Вступне слово	4
Особливості мовленнєвого розвитку дітей п'ятого року життя	6
Базова характеристика розвитку мовлення і спілкування дітей чотирьох років	28
Зміст розвитку мовлення і навчання дітей п'ятого року життя рідної мови	29
Базова характеристика мовленнєвого розвитку та спілкування	35
Методика виховання звукової культури мовлення	37
Методика словникової роботи з дітьми п'ятого року життя	71
Методика формування граматичної правильності мовлення	94
Розвиток зв'язного мовлення дітей п'ятого року життя	119
Розвиток монологічного мовлення дітей у середній групі	140
Навчання дітей розповіді за сюжетними картинами	150
Мовленнєво-творча діяльність дітей засобами художніх текстів	159
Додаток	174
Список літератури	182

Вступне слово

Серед багатьох важливих завдань навчання і виховання дітей дошкільного віку в дошкільних навчальних закладах навчання рідної мови, розвиток мовлення та мовленнєвого спілкування – одне з найважливіших. Саме тому в Базовому компоненті дошкільної освіти виокремлено освітню лінію «Мовлення дитини», кінцевим результатом якої передбачено формування в дітей різних видів мовленнєвих компетенцій: фонетичної (виховання звукової культури мовлення), лексичної (збагачення, уточнення та активізація словника), граматичної (формування граматичної правильності мовлення), діалогічної (розвиток розмовного мовлення), монологічної (розвиток зв'язного мовлення), комунікативної (розвиток спілкування).

Компетентнісний підхід до розвитку мовлення дітей реалізується в усіх вікових групах як на мовленнєвих заняттях, так і в процесі режимних моментів. У сучасній педагогічній практиці усталився і комплексний підхід до організації занять з мовленнєвого розвитку дітей. Упродовж одного заняття вихователь вирішує одночасно кілька мовленнєвих завдань: звукова культура мовлення (чи граматична правильність), словник, розвиток зв'язного мовлення у їх взаємозв'язку.

Діти п'ятого року життя вирізняються специфічними особливостями свого розвитку, вони надзвичайно активні, непосидючі, допитливі («чомучки»), у них постійне бажання дізнатися про щось нове, невідоме їм. Усе це відбивається на їхньому мовленні. Швидкими темпами зростає словник дітей, з'являються нові слова з різних частин мови, звідси неточність уживання дітьми слів, які вимагають постійної уваги вихователя. Діти засвоюють способи утворення іменників із суфіксами емоційно-експресивної лексики, іменників, що означають назви дитинчат тварин, способи утворення дієслів із прикметниками, ступені порівняння прикметників тощо. Усе це спричиняє цілу низку граматичних помилок у мовленні дітей, що вимагає цілеспрямованої роботи вихователя щодо їх виправлення.

Виховання звукової культури мовлення дітей цього віку спрямовується, насамперед, на розвиток фонематичного слуху, фонематичного сприйняття звукового складу рідної мови та формування правильної вимови всіх звуків рідної мови, інтонаційної виразності мовлення. За результатами такої роботи у дітей до п'яти років формується елементарне усвідомлення звукового складу мовлення, що розглядається психологами як новоутворення у психічному розвитку дітей п'яти років.

П'ятий рік життя – це вік розвитку й оволодіння дитиною зв'язним монологічним мовленням. Водночас для дітей цього

віку характерні ще такі особливості, як нестійкість і швидке переключення уваги, поверховість сприймання нових предметів, картин, нездатність до прояву тривалих волевих зусиль, підвищена емоційність, яскраво виражене словотворення (неправильне вживання слів), яке можна розглядати на кінець року як мовленнєві огріхи, швидке зниження працездатності, особливо на мовленнєвих заняттях. Усі ці особливості потрібно враховувати вихователям, які будуть навчати рідної мови дітей цієї вікової групи.

Пропонований навчально-методичний посібник висвітлює специфіку як психічного розвитку дітей п'ятого року життя, так і особливості розвитку мовлення. У посібнику презентовано завдання з розвитку мовлення дітей у межах кожного мовленнєвого підрозділу, зміст, засоби, форми, методи і прийоми навчання дітей рідної мови, подано орієнтовні конспекти занять з розвитку мовлення – як розроблені авторами, так й іншими фахівцями-практиками.

У посібнику, окрім нового, використано матеріали з підручників і посібників авторів, що були видані в попередні роки.

ОСОБЛИВОСТІ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ П'ЯТОГО РОКУ ЖИТТЯ

Досягнення в розвитку мовлення дітей п'ятого року життя зумовлюються, насамперед, розвитком їхніх психічних процесів. Водночас мовлення стає підґрунтям для подальшого розвитку всіх психічних процесів і знаряддям мислення. Розвиток психічних процесів у дітей середньої групи відбувається в таких напрямках:

- зростання довільності, цілеспрямованості всіх психічних процесів, що є свідченням збільшення питомої ваги участі волі в процесах сприйняття, пам'яті, уваги;

- удосконалення структурних елементів провідної діяльності дітей (сюжетно-рольової гри);

- оволодіння іншими продуктивними видами діяльності (образотворча, побутова, художньо-мовленнєва, театральньо-ігрова);

- активізація сенсорно-пізнавальної діяльності дітей.

У цьому зв'язку вихователь, організовуючи роботу з розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови, повинен добирати відповідно до віку засоби, способи, методи та прийоми навчально-мовленнєвої діяльності дітей.

Слід пам'ятати, що успіх розуміння дітьми цього віку мовленнєвих завдань залежить від того, скільки елементів (дій) передбачено для засвоєння дітьми. Дошкільникам важко запам'ятати послідовність роботи, якщо її виконання вимагає більше трьох мовленнєвих дій, діти відволікаються і не завершують роботи. У розвитку довільності поведінки важливою є позитивна педагогічна підтримка: схвалення, оцінка, підказка.

У дітей п'ятого року життя добре розвинена гострота зору. Так, на відстані 2 м вони бачать розрив величиною в 1 мм у кільці діаметром 7 мм. До 4,5 років дитина повинна засвоїти еталони вимірювання величини: довжину, ширину, висоту, називати їх відповідними словами, встановлювати за зоровим сприйманням відношення за цими вимірами між 5 предметами. Ці особливості слід ураховувати на заняттях із картинками і настінними картинами, у дидактичних іграх з предметами.

Діти 4–4,5 років сприймають предмети в цілому (цілісне сприйняття), не помічаючи деталей (форма, колір, зовнішній вигляд). Наприклад, вихователь пропонує дітям вибрати серед іграшок таку саму, яку вона їм показує (хлопчик у синій сорочці, дівчинка в жовтому капелюшку тощо), дитина показує ці самі іграшки (чи їх зображення) у будь-якій сорочці чи капелюшку (не залежно від кольору). Без спеціального навчання діти не можуть назвати, з якого матеріалу виготовлено

предмети чи іграшки, їх потрібно ознайомити із властивостями і якостями предметів та їх назвами (глина, папір, скло, дерево, тканина тощо).

Слід враховувати й особливості сприймання дітьми змісту сюжетних картин і художніх творів. Діти цього віку найкраще сприймають і запам'ятовують об'єкти в дії. Під час розглядання картини доцільно формулювати запитання про дії, діяльність об'єктів, персонажів, зображених на картині. Діти в 4 роки вже добре розуміють казки, оповідання (початок, кінцівка, головні герої), дають правильну оцінку їхнім діям, вчинкам. Водночас діти п'ятого року життя ще не розуміють внутрішнього стану героїв, метафори. Доцільно супроводжувати читання художніх творів дітям означеної групи ілюстраціями, вводити елементи драматизації.

Мислення дітей п'ятого року життя наочно-образне; водночас вони засвоюють узагальнені поняття: видові, родові та їхні окремі підгрупи на добре знайомих предметах. Швидкими темпами розвивається довільне запам'ятовування (текст, вірш тощо) за наявності позитивної мотивації. На кінець року діти самостійно вже використовують прийоми систематизації та класифікації для запам'ятовування. Після 4,5 років увага дітей стає більш стійкою; усталеність уваги зберігається впродовж усього заняття (15–20 хв). Найбільш стійка увага дітей в іграх, на заняттях ознайомлення з довкіллям, природою, елементарними математичними поняттями. Натомість дітям важко зосередити увагу на окремих заняттях з розвитку мовлення: діти стомлюються слухати складні й довгі оповідання, у яких переважають описи, перекази, і розповіді своїх однолітків, які ще й супроводжуються паузами. Розсіюється увага і на колективних заняттях із вивчення віршів. У цьому зв'язку рекомендується проводити індивідуальні заняття (1–4 дітей), що сприяє кращому запам'ятовуванню вірша і зосередженості уваги, обсяг уваги в дітей п'ятого року життя значно менший, ніж у старшій групі.

На п'ятому році життя діти опановують нові форми спілкування як з дорослими, так і з однолітками. Провідною формою спілкування дітей 4 років з дорослими є позаситуативно-пізнавальна (за М. Лісіною), що передбачає спільну з дорослими пізнавальну діяльність. Отже, змінюється і мотивація спілкування з вихователем, провідними стають пізнавальні мотиви. Відтепер вихователь для дитини є «ерудитом», «енциклопедистом» (за Г. Урунтаєвою), який може (і повинен) відповісти на будь-яке запитання дитини, повідомити їй нову інформацію. У дітей п'ятого року життя розвинута надзвичайна допитливість і пізнавальна активність, що супроводжується численними запитаннями, які описав К. Чуковський у розділі «Сто

тисяч чому?» в книжці «Від двох до п'яти». (Зауважимо, що в книжці зібрано зразки мовлення дітей здебільшого п'ятого року життя).

Проілюструємо прикладом:

Хлопчику 4 роки, упродовж 2,5 хв він звернувся до татка з такими запитаннями:

- А куди летить дим?
- А ведмеді носять брошки?
- А хто розхитує дерева?
- Чи можна дістати таку велику газету, щоб у неї загорнути живого верблюда?
- А восьминіг з ікри вилуплюється чи він молокососний?
- А кури народжують курчат?
- А як небо зробилося?
- А як сонце зробилося?
- Чому місяць такий ламповий?
- Хто робить тараканів?

Чим пояснюється така дитяча допитливість? Більшість запитань дітей цього віку викликано потребою більш глибокого пізнання довкілля, пізнання причинових внутрішніх зв'язків між явищами в довкіллі. Дитина вже до 3–3,5 років переконана, що всі предмети існують самі по собі «просто так», а кожний з них має свою мету, і насамперед, щоб задовольняти її потреби. Ілюстрацією цього може слугувати невелике оповідання А. Чехова «Гриша»: «Мама і няня потрібні для того, щоб мене годувати, одягати, укладати спати. – А для чого ж татко? – Невідомо». Діти п'ятого року життя намагаються вже самі з'ясовувати причинові зв'язки, досліджувати будову іграшок, предметів. Свої запитання, спостереження уточнюють у процесі спілкування з дорослими. В оповіданні Б. Житкова «Олекса чомучка» з книжки «Що я бачив» схарактеризовано портрет дитини – чомусика, допитливого до пізнання довкілля, до проблем, які його цікавлять, а розв'язати він може їх тільки в процесі спілкування з дорослим, у спільній з ним діяльності.

Отже, на п'ятому році життя співробітництво дитини з дорослим набуває позаситуативно-теоретичного «характеру» (Г. Урунтаєва), мисленнєва діяльність дитини виходить за межі конкретних ситуацій. Основним засобом спілкування дитини з дорослим стає мовлення, що супроводжується позитивними емоціями, задоволенням.

Інший характер має спілкування з однолітками. У процесі спілкування з дітьми своєї групи діти не дотримуються тих правил і мовленнєвих норм, якими вони користувалися під час спілкування з вихователем. У спілкуванні з однолітками діти почуваються більш розкутими, вживають мовленнєві штампи, нелітературні вирази, «перекривляють» одне одного.

Спілкування супроводжується підвищеними, різкими інтонаціями, криками, голосним сміхом, кривлянням, яскраво вираженою збудливою емоційністю.

Специфічними особливостями спілкування дітей цієї групи є переважання ініціативних висловлювань над відповідями. Дитина хоче, насамперед, щоб її почули, ніж слухати інших. Кожна з них говорить про своє, не слухаючи свого (чи своїх) співрозмовника. У такому випадку потрібне втручання дорослого, дітей цього віку потрібно вчити спілкуватися між собою, у товаристві однолітків відповідно до норм мовленнєвого етикету.

Виховання звукової культури мовлення. Засвоєння дитиною звукового мовлення відбувається поступово. Уже до початку дошкільного періоду (до 3-х років) мовленнєвий апарат дитини цілком сформований для звуковимови, функціонує і фонематичний слух. Водночас у кожному віковому періоді дошкільного дитинства в засвоєнні звукової культури мовлення є як досягнення, так і певні недоліки звуковимови, розвитку фонематичного слуху та інтонаційної виразності мовлення.

На п'ятому році життя зменшується кількість перестановок складів, пропусків звуків, зникає загальне пом'якшення мовлення, з'являється правильна (хоча ще й не стійка) вимова свистячих, шиплячих звуків та [р] і [л] (Париса – Лариса, жамок – замок, шама – сама). Усе це – не дефекти мовлення, а закономірні етапи нормального розвитку організму дитини, і зокрема мовленнєвих органів, оскільки мовлення ще не досягло свого повного розвитку. Це так звані фізіологічні вікові особливості мовлення дітей цього віку, які поступово зникають. Більшість дітей оволодівають правильною вимовою африкатів [дж], [дж], правильно використовують у словах наголос. Водночас у деяких дітей ще залишається нестійкою вимова певних груп звуків, наприклад свистячих і шиплячих: в одних словах (у сполученні з голосною) звук вимовляється правильно, в інших (у сполученні з приголосною) – ні. Діти п'ятого року життя подекуди відчують труднощі звуковимови в словах, насичених різними приголосними, наприклад свистячими та шиплячими водночас. Це пояснюється тим, що діти ще не завжди виразно сприймають звуки на слух, або нечітко диференціюють їх у власному мовленні. У них спостерігається певна суперечність звуковимови. З одного боку – підвищена чутливість, особлива сприйнятливність звуків мовлення, достатньо розвинений фонематичний слух, з іншого – недостатній розвиток артикуляційного апарату і повна байдужість до артикуляції.

Які ж причини вікових фізіологічних особливостей мовлення дітей? Як відомо, мовлення дитини розвивається шляхом наслідування мовлення оточуючих її людей. Тому для його правильного розвитку, особливо звукового, дитина повинна

добре чути. Провідним аналізатором у засвоєнні звукової правильності мовлення є слух. Слух розвивається раніше артикуляції, саме йому належить провідне місце в розвитку мовлення людини. У цьому віці слухове сприймання й увага недосконалі та недорозвинені. Щоб чітко і правильно вимовляти звуки й слова, потрібні швидкі, точні, координовані рухи органів мовленнєвого апарату (губи, язик, нижня щелепа, м'яке піднебіння, голосові зв'язки). У дітей рухи мовленнєвого апарату некоординовані, неточні, уповільнені; язик важкий, малорухомий, голосові зв'язки коротші, ніж у дорослих, усе це спричиняє неправильну вимову звуків рідної мови.

У дітей п'ятого року життя мовленнєве дихання ще не глибоке, верхньогрудне, вдих переривчастий, шумний, з різким підняттям плечей. Окремі діти вдихають перед кожним словом, навіть посередині слова. Складається враження, що дитина захлається, ковтає закінчення. Тривалість видиху в дітей п'ятого року життя повинна дорівнювати фразі на два-чотири слова; тривалість паузи дорівнює рахунку вихователя (про себе) – один, два, три або фразі «досить – ще раз». У дітей слабкі дихальні м'язи, малий обсяг легенів. У них дуже специфічні властивості голосу: гортань значно коротша, ніж у дорослих, голосові зв'язки тонші та коротші, тому голос у них здебільшого тихий, слабкий, подекуди крикливий, трапляються й басисті, глухі, сиплі голоси, мовлення монотонне, оскільки відсутня модуляція голосу. Здебільшого діти різко, відривчасто вимовляють тверді звуки, наголошені голосні, якщо вони стоять на початку слова – «тверда атака звуків». Подекуди відсутня плавність мовлення, бо діти ще не вміють вимовляти злитно голосні звуки.

У дітей п'ятого року життя спостерігається незначна збудливість, що призводить до швидкого темпу мовлення, яке, у свою чергу, затримує оволодіння правильною звуковимовою.

Мовлення дітей цього віку невиразне, хоча спостерігається поступове зниження прояву імпульсивності емоцій. Водночас вони здатні розрізняти на слух наявність певного звука в слові, добирати слова на озвучений звук. У дітей різко підвищується інтерес до звукового боку слова, вони намагаються знайти схожість у звучанні слів і з успіхом добирають пари слів, близьких за звучанням. Окремі діти помічають неправильну вимову своїх однолітків, проте вони ще не в змозі помітити порушень звуковимови власного мовлення. Достатня рухомість м'язів артикуляційного апарату дітей п'ятого року життя дає можливість їм здійснювати більш точні рухи язиком, губами.

Завдяки розвинутому мовленнєвому слуху вони розрізняють у мовленні дорослих підвищення та зниження гучності голосу, помічають прискорення чи уповільнення темпу мовлення, відчувають різні інтонаційні засоби виразності. Діти

можуть точно відтворювати різні інтонації: підвищувати чи знижувати тон голосу, виражати емоційне ставлення до того, що вимовили. Вони здатні змінювати гучність голосу, у деяких ситуаціях можуть говорити пошепки. У дітей збільшується видих, голосні звуки вони вимовляють упродовж 3–7 с. За результатами досліджень (М. Фомічова, О. Жильцова та ін.) можна дійти висновку, що до п'яти років завершується розвиток мовленнєво-рухового й мовленнєво-слухового апаратів.

Отже, за нормальних обставин усі діти до п'яти років повинні оволодіти звуковою культурою мовлення. Натомість є діти, які до цього віку не оволоділи правильною вимовою звуків з різних причин. М. Хватцев визначає низку причин, серед яких називає фізіологічні, психологічні та соціальні. Фізіологічні причини вчений вбачає в недостатньо розвинутій центральній нервовій системі та нервово-м'язовому апараті мовлення. Так, дитячий мозок ще недостатньо чітко диференціює точні мовленнєві рухи; слабко розвинуті органи, що сприяють і відтворюють звуки (вухо недостатньо правильно розрізняє звуки мови, язик заповнює більшу частину ротової порожнини тощо). Серед психологічних причин учений називає недостатньо розвинуте слухове сприймання (дитина не розрізняє подібні звуки), слабку пам'ять (звук, який дитина правильно сприйняла, через деякий час сприймається неточно), нестійку увагу, зокрема слухову (один і той самий звук сприймається і відтворюється кожного разу інакше). Соціальні причини автор пов'язує з дефектним мовленням людей, які оточують дитину. Перші дві категорії вад можна усунути в умовах дошкільного закладу. Для цього треба створити певні умови, потрібні для виховання звукової культури мовлення. Це досконале, чисте, правильне мовлення людей, які оточують дитину, мовлення яких вона наслідує. Насамперед вихователь повинен бути прикладом у користуванні рідною мовою, розмовляти з помірною силою голосу, повільно, чітко, виразно промовляти всі звуки у словах, робити логічні паузи, дотримуватися наголосів.

Діти цього віку починають правильно розуміти терміни «звук», «слово», вживати їх більш усвідомлено, прислуховуватися, знаходити слова з потрібним звуком, виокремлювати перший і останній звуки в словах, усвідомлювати звукову систему рідної мови.

Одним з перших, хто визначив роль мови у формуванні психічної діяльності дитини, був Л. Виготський. Він дійшов висновку, що мова для дитини є засобом спілкування, тому дитина оволодіє нею практично, без усвідомлення загальних закономірностей. За словами Л. Виготського, дитина володіє певними мовленнєвими вміннями, але вона не знає, що ними володіє. Учений пише, що ці операції неусвідомлені... дитина

володіє ними спонтанно, у певній ситуації автоматично... У результаті практичного ставлення дитини до мови як засобу спілкування з дорослими, у неї формуються «життєві» поняття про рідну мову. На їх основі дитина легко оперує фонемами рідної мови, словниковим запасом, правильною граматичною будовою мови. Шлях, що веде до усвідомлення мовної дійсності, Л. Виготський вбачав у переході дитини від оперування «життєвими» поняттями до наукових. Так, учений зазначає, що наукові поняття дитина засвоює в тій галузі, у якій усвідомлення понять, тобто узагальнення та володіння ними, напевно, виникають першими... Отже, усвідомлення проходить через брами наукових понять. За його словами, це відбувається на п'ятому році життя.

Особливу увагу привертає «теорія скла» О. Лурія. Так, експериментальні дослідження, що було проведено під його керівництвом, вимагали від дітей переліку слів у реченні. Результати експерименту засвідчили, що більшість дітей лічили не слова, а предмети, про які йшлося в реченні. О. Лурія дійшов висновку, що в перший період (2–3 роки) мовленнєвого розвитку дитини слово та словесні відношення не можуть бути предметом свідомості дошкільника, хоча дитина активно використовує граматичне мовлення і позначає словами відповідні предмети та дії. У цей період дитина використовує слово, але не зосереджує на цьому своєї уваги, «і часто слово є склом», через яке дитина дивиться на оточуючий світ, при цьому слово ще не є предметом її свідомості, вона навіть не підозрює, що воно має своє власне життя, свої особливості будови.... І далі О. Лурія наголошує на тому, що слово як одиниця мови вперше стає предметом свідомості дитини під час звукового аналізу слів та навчання грамоти. Отже, за твердженням ученого, слово починає усвідомлюватися дитиною у процесі спеціального навчання. Натомість у науці існує протилежна думка. Заслуговує на увагу дослідження С. Карпової, що було спрямовано на вивчення особливостей усвідомлення дітьми 4–5 років звукового складу слів. У процесі дослідження автором було визначено, що можна змінити ставлення дитини до мовленнєвої дійсності, якщо поставити перед нею низку відповідних завдань і організувати її діяльність щодо звукового аналізу слів. Результати експерименту дали змогу С. Карповій стверджувати, що вже на п'ятому році життя дитина може усвідомлювати словесну й звукову будову мовлення.

Слушною є думка Д. Ельконіна відносно того, що мовленнєва дійсність і передусім звукова, матеріальна її форма, має для дитини таку саму реальну матеріальну дійсність, як і предметна. Саме тому дитина оволодіває нею так само, як і предметною. Учений наголошує, що матеріальна звукова

форма мови досить рано стає предметом діяльності дитини та її пізнання вже в 4–4,5 років.

Р. Левіна визначила п'ять етапів розвитку усвідомлення дитиною звукової системи рідної мови. За її даними, четвертий етап дитина проходить на п'ятому році життя, а саме: дитина сприймає звуковий склад слова, визначає перший і останній звуки у слові, відшуковує картинки, у назві яких є потрібний звук, проте ще не впізнає неправильно вимовлені звуки. В. Бельтюков зазначає, що найкраще сприймають діти цього віку шиплячі, свистячі і звук [р], вони є найлегшими для звукового аналізу слів.

У працях інших учених (С. Бернштейн, О. Гвоздев, Ю. Фасек, М. Швачкін) відзначаються ранні прояви свідомого ставлення дошкільників до звукової системи слова. Так, О. Гвоздев у статті «Як діти спостерігають мовні явища» виявив показники свідомого ставлення дітей 4–5 років до фонетичної системи мови. Першим показником є заява дитини, якщо вона помічає, що дорослий, розмовляючи з нею, наслідує її вимову, спотворюючи цим нормальну. І навпаки, усвідомлення своїх успіхів, як зазначає вчений, сповнює дитину радістю, якщо вона сама може визначити, що раніше вимовляла звук неправильно, а відтепер – правильно.

Дитина із задоволенням відзначає особливості вимови своїх друзів. Дані дитячих спостережень, на думку О. Гвоздева, є виключно «теоретичними», що виражають потяг дитини до пізнання. Вона не тільки відзначає особливості іншої дитини, але й виправляє її, дає їй взірець, як потрібно вимовляти. Відтак, дитина 4–5 років усвідомлює норму, має уявлення про правильну вимову і «бореться» за здійснення цієї норми. За даними О. Гвоздева, діти не тільки відрізняють дитячу вимову від правильної вимови дорослих, але й помічають неправильну вимову дорослих. До того ж дитина дуже допитлива щодо фізіології вимови, вона постійно запитує, які органи беруть участь у вимові, і навіть готова експериментувати в цьому напрямі. Отже, дитина рано усвідомлює, що є мовною нормою, і «бореться» за здійснення цієї норми, постійно виправляючи помилки і в мовленні дітей, і в мовленні дорослих.

Діти із 4 років, за даними Д. Ельконіна, уже можуть робити звуковий аналіз слів, якщо вони оволоділи протяжною вимовою звуків. Д. Ельконін називає усвідомлення звукової культури мовлення основним якісним новоутворенням психічного розвитку дітей п'яти років. За словами вченого, розвиток усвідомлення матеріального боку мови до 5 років є вирішальним моментом його засвоєння саме тому, що воно підвищує можливості орієнтування дитини в складних співвідношеннях граматичних форм, за якими завжди перебувають відношення одних

звукових форм до інших. Означене новоутворення є однією із суттєвих передумов нового етапу в оволодінні звуковою системою мови, етапу, що пов'язаний з навчанням грамоти – читання і письма. За Д. Ельконіним, дитина досягає такого рівня опанування мовлення, що воно стає не тільки засобом спілкування та пізнання, але й предметом вивчення.

Словник дітей. Ускладнення діяльності дітей п'ятого року життя в докільці, спілкування з дорослими сприяє збільшенню словника дітей.

Кількісні показники словника дітей 4–5 років упродовж та на кінець року подано в таблицях 1, 2, 3.

Отже, враховуючи представлені кількісні дані словника дітей на початку п'ятого року життя, вихователь відповідно буде роботу щодо його збагачення.

Словник дітей ще бідний на прикметники, прислівники та інші частини мови.

Таблиця 1. Кількісна характеристика словника дітей 4–5 років

Вік дитини	Кількість слів за даними			
	В. Штерн	Ш. Бюлер	Ю. Аркін	Сміт
4 роки	1600	2346	1926	1540
4 роки 6 місяців	–	–	–	1870
5 років	2200			2072

Отже, упродовж п'ятого року життя відбувається поступове зростання словника дітей від 1500 до 2200–2500 слів. У словнику дитини 4 років наявні всі частини мови.

Таблиця 2. Кількісна характеристика частин мови у словнику дитини чотирьох років (за даними Ю. Аркіна)

Частини мови	Кількість (%)
Іменники	968 (50,2 %)
Дієслова	528 (27,4 %)
Прикметники	227 (11,8 %)
Прислівники	112 (5,8 %)
Числівники	37 (1,9 %)
Сполучники	22 (1,9 %)
Прийменники	15 (1,8 %)
Частки	17 (0,9 %)

Отже, у словнику дитини на початку п'ятого року життя переважають іменники (50,2 %) і дієслова (27,4 %).

Таблиця 3. Кількісна характеристика вживання іменників у мовленні 4-річної дитини (за Ю. Аркіним)

Групи іменників	Частота вживання
помешкання	15,2 %
їжа	9,6 %
одяг	8,8 %
тварини	8,8 %
рослини	6,6 %
міський побут	5,1 %
частини тіла	4,7 %
професії, техніка, інструменти	4,6 %
нежива природа	3,3 %
часові поняття	3,4 %
соціальні явища	3,3 %
родові поняття	1 %
геометричні фігури	0,9 %
абстрактні поняття	0,7 %

Щодо якісної характеристики словника, то в мовленні ще переважають, як засвідчують таблиці, іменники, «універсальні», «ходові», тобто найбільш уживані прикметники (*хороша дівчинка, хороша іграшка, хороша книжка, хороші рукавички* тощо) та дієслова (*мити руки, намилювати, змивати, витирати, грати* (з книжкою, кошеним, м'ячем, машиною, з другом, зі скакалкою тощо)).

У першій половині п'ятого року життя в дітей спостерігаються такі особливості їхнього словника:

- діти узагальнюють предмети за зовнішньою схожістю, за місцем знаходження, за функціональними ознаками;
- замінюють назву одного предмета, близького за значенням, іншим (черевики – сандалії, босоніжки, туфлі, капці тощо);
- вживають дієслово замість іменника (дай, буду ловити – сачок, мити (чи милити) – мило);
- неточно розуміють прислівники «разом», «поруч», «гарно», «краще» (краще – це як вище); прикметники з префіксами (безпомічний – це той, хто нікому не допомагає);
- трапляється ситуативне розуміння вживання формул мовленнєвого етикету: дякувати тільки після прийняття їжі; вітатися тільки вранці тощо;
- семантичні помилки (грабіжник – людина з граблями, брудний хлопчик – невмийко);

- замість назви окремих предметів називають родові поняття (дерево – замість береза, птах – замість горобець, квітка – замість конвалія тощо);
- невдале словотворення (дих іде з рота);
- не розуміють близькі за значенням слова (шити, пришити, зашити, перешити, вишити тощо); багатозначність слів;
- не завжди розуміють переносне значення слова;
- називають замість предмета його частину (електровоз – замість потяг), або для чого цей предмет потрібний (від дощу – замість парасолька, кататися – замість ковзати тощо).

Крім того, діти не розуміють значення просторових (піду так далеко, що буде близько), часових (встану так рано, що буде вже пізно) відношень, абстрактних понять.

Водночас на п'ятому році життя діти починають засвоювати поняття, поступово оволодівають узагальненим значенням слів. Так, у мовленні дітей 4,5 років ще переважають конкретні назви предметів (90 % усіх іменників) і 10 % слів – понять. Родові поняття, поєднані з конкретними назвами, здебільшого вживаються у таких групах слів, як *люди, тварини*. Натомість нечасто вживають такі родові поняття, як *овочі, фрукти, рослини, квіти* (називають *дерево, квітка*). Зовсім у мовленні дітей цього віку відсутні такі слова-поняття, як *взуття, меблі, будинки*, а також слова-поняття, що означають діяльність людей і властивості матеріалів. Найлегше й досить рано, уже в 3,5–4 роки діти засвоюють поняття *іграшки, одяг*.

У 4 роки 7–8 місяців у дітей збільшується кількість слів (дієслів), що позначають стан і переживання людини, а серед іменників такі слова, які позначають моральність людини, її вчинки, поведінку, тобто своєрідний «моральний словник» як досягнення цього віку (правильно, неправильно, чесний, правдивий, добре, погано). Це пояснюється тим, що діти цього віку засвоюють правила і норми поведінки та слова, які їх супроводжують. Мова стає регулятором поведінки дитини, а словник дитина використовує як еталони оцінки поведінки.

Особливі досягнення дітей після 4,5 років виявляються в засвоєнні узагальнених понять. За даними М. Кольцової, це поняття третього та четвертого ступенів узагальнення: слово позначає кілька груп предметів, що мають загальну назву (іграшки, посуд тощо) та найчастіше використовуються в іграх дітей; поступово слово досягає вищого ступеня «інтеграції», тобто в слові відтепер дитина немов би об'єднує всі попередні ступені узагальнення (наприклад, слово «речі» означає і іграшки, і посуд, і меблі, і одяг тощо).¹

¹ Кольцова М. М. Ребенок учится говорить. – М., 1986. – С. 61–67.

Водночас діти цього віку відчують труднощі в засвоєнні переносного значення слів. Вони намагаються пояснювати їх у зв'язку з конкретним значенням слова. Так, наприклад, дитина 4,1 року почула вираз «золоті руки» і запитує з подивом: «А що в нього руки всі в золоті, хто їх позолотив?». Оля, почувши вираз «свіжі сили», уточнює: «Він що, наковтався свіжого повітря?». У першій половині п'ятого року життя діти не точно розуміють зміст приказок, прислів'їв, загадок, фразеологізмів. Наприклад, Олег 4 років почув загадку «Сидить дід у сто кожухів одягнений...» засміявся і з подивом промовив: «Ого, а як вони на ньому вмістилися?».

Темпи збільшення словника дітей упродовж п'ятого року життя пояснюються такими особливостями їхньої психіки, як надзвичайна мовленнєва активність, балакучість і допитливість щодо значення слів. Так, за даними австрійських психологів, які записували на магнітофон розмови дітей п'ятого року життя одне з одним і з дорослими, дитина вимовляє впродовж одного дня в середньому майже 11 тисяч слів.

Допитливість дітей цього віку виявляється в їхньому прагненні уточнити значення слів і способів їх уживання, порівнювати співзвучні слова за їх значенням і створювати нові, які відсутні в словниковому складі рідної мови. Діти немовби «експериментують» зі словами, перетворюють це у своєрідні мовленнєві ігри (граблі – грабіжник, кусати – кусарики, пошта – поштанник, одяг – одітки, взуття – взутки, бризка вода, черв'якове яблуко, дочкаста мама, лякальні казки тощо).

Усі «дитячі словесні винаходи» описано в книжці К. Чуковського «Від двох до п'яти». Автор відзначає надзвичайну чутливість дітей цього віку до смислу і значення слів. Він називає дітей «великими трудівниками», які стають на короткий час «лінгвістами», що так влучно відтворюють смисл і значення слів, які вони створили; найменший відтінок діти схоплюють «на льоту», потрібний суфікс, префікс, саме ті, які потрібні в цій ситуації: насупився (наївся супу), повзук (жук), відсонилася (виспалася) тощо.

У дитячому словотворенні віддзеркалюється прагнення дитини до пошуку закономірних зв'язків у довкіллі за асоціаціями схожості, що характеризує її мислення і водночас сприяє збагаченню словника дітей.

Докладний аналіз дитячих інновацій та приклади конструювання нових слів дитини 4–5 років дає С. Цейтлін у книжці «Мова і дитина. Лінгвістика дитячого мовлення». Наприклад: літальник (льотчик), пальтовник (той, хто шие пальто), ковбасник (той, хто любить ковбасу). Діти говорять: «він забуватель» (хто забуває все).